

CÍRKEVNÍ DĚJINY NOVOVĚK

DRAHOMÍR SUCHÁNEK
VÁCLAV DRŠKA

Heleně a Iloně

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Suchánek, Drahomír

Církevní dějiny – Novověk / Drahomír Suchánek, Václav Drška. --

Vydání 1. -- Praha : Grada Publishing, a.s., 2018. -- 504 stran

Anglické resumé

ISBN 978-80-247-3720-1

27-9 * 27-58 * 27-1 * 27-528 * 27-9“14/15“ * 930.85“16/17“ * 316.42 * 2-1 * 27-72-77 * 271/279 * 27-662:3 * 322:27-67 * (048.8:082)

- církevní dějiny -- 16.-18. století
- křesťanská spiritualita -- 16.-18. století
- křesťanská teologie -- 16.-18. století
- křesťanská liturgie -- 16.-18. století
- reformace -- 16.-18. století
- osvícenství -- 17.-18. století
- sociální změna -- náboženské aspekty -- 16.-18. století
- křesťanské církve -- 16.-18. století
- organizace a struktura církve -- 16.-18. století
- křesťanství a společnost -- 16.-18. století
- křesťanství a politika -- 16.-18. století
- kolektivní monografie

27-9 - Dějiny křesťanské církve [5]

CÍRKEVNÍ DĚJINY NOVOVĚK

DRAHOMÍR SUCHÁNEK
VÁCLAV DRŠKA

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

**Tato kniha vznikla na Univerzitě Karlově v rámci programu PROGRES Q09:
Historie – Klíč k pochopení globalizovaného světa.**

**PhDr. ThLic. Drahomír Suchánek, Ph.D., Th.D.
doc. PhDr. Václav Drška, Ph.D.**

CÍRKEVNÍ DĚJINY – NOVOVĚK

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 6951. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D.
prof. PhDr. Jiří Mikulec, Csc.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kubín
Sazba a zlom Antonín Plicka
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka
Počet stran 504
Vydání 1., 2018

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Grada Publishing, a.s., 2018
Cover Photo © commons.wikimedia.org

Vyobrazení na obálce: koláž čtyř významných představitelů reformačního období – anglického krále Jindřicha VIII., ženevského reformátora Jana Kalvína, zakladatele jezuitského řádu Ignáce z Loyoly a otce německé reformace Martina Luthera

ISBN 978-80-247-1468-4 (ePub)
ISBN 978-80-247-1447-9 (pdf)
ISBN 978-80-247-3720-1 (print)

Obsah

ÚVOD	9
------------	---

KNIHA I.

1. EVROPA VE VÍRU REFORMACE	15
1.1 Rozpad křesťanské jednoty	15
1.1.1 Teologicko-filozofické a vzdělanostní předpoklady reformace	19
1.1.2 Luteránská reformace	25
1.1.3 Švýcarská reformace a Jan Kalvín	37
1.1.4 Novokřtěnci (anabaptisti)	49
1.1.5 Zrod anglikánské církve	57
1.1.6 Život a stav katolické církve v předreformačním období	64
1.1.7 Katolická odpověď na reformaci a její historické souvislosti: Trident	73
1.2 Konfesionalizovaná Evropa	80
1.2.1 Habsburská říše a její okolí	81
1.2.2 Kalvinismus na cestě Evropou a protireformace Escorialu	93
1.2.3 Anglikánská církev od královny Alžběty k Jakobovi I.	108
1.2.4 Katolická církev a papežská politika po tridentském koncilu	121
2. STRUKTURÁLNÍ A ORGANIZAČNÍ VÝVOJ CÍRKVÍ	129
2.1 Tridentský koncil a jeho reformní opatření	129
2.1.1 Realizace závěrů tridentského koncilu	158
2.2 Hledání „pravé“ podoby křesťanských církví	163
2.2.1 Proměna organizace katolické církve v potridentském období	163
2.2.2 Modely organizace protestantských církví	173
2.3 Řeholní život v době reformace	180
2.4 Počátky novověkých misíí	191
2.4.1 Světové misie katolické církve	192
2.4.2 Reformace a problém protestantských misíí	197
2.5 Kanonické právo a protestantské regimenty	200
3. VNITŘNÍ ŽIVOT A ZBOŽNOST V DOBĚ REFORMACE	203
3.1 Liturgie	203
3.1.1 Utváření luteránské a reformované liturgické praxe	203
3.1.2 Katolická liturgie a tridentská obnova	214

3.1.3	Anglikánská bohoslužba jako pokus o střední cestu	221
3.2	Křesťanská každodennost v multikonfesním světě	224
3.2.1	Náboženská realita a život křesťana	225
3.2.2	Pověra, kacířství a represe	231
3.3	Zbožnost a vnitřní život	240
3.3.1	Katolická spiritualita mezi humanismem a tridentskou obnovou	240
3.3.2	Protestantská mystika a hledání nových cest	249
3.4	Teologické myšlení ve víru reformace	254
3.4.1	Katolická teologie tridentského a potridentského období: Boží milost a lidská svoboda	260
3.4.2	Teologie protestantských církví	265

KNIHA II.

1.	CÍRKVE MEZI BAROKEM A OSVÍCENSTVÍM	297
1.1	Vzestup Francie a nástup absolutismu	298
1.2	Ústup ze slávy – Habsburkové a papežství do konce 17. století	308
1.3	Zrod nových velmocí – Spojené nizozemské provincie a Anglie v čele protestantského tábora	317
1.4	„Osvícené“ století – církev a stát v 18. století	325

2.	ORGANIZACE A ČINNOST CÍRKVÍ	349
2.1	Organizace a vnitřní struktura katolické církve	349
2.2	Protestantské církve – mezi stabilitou a novým štěpením	356
2.2.1	Hledání identity anglikánské církve	356
2.2.2	Kontinentální protestantismus a antitrinitářská hnutí	373
2.3	Řeholní život v době baroka	387
2.4	Misijní výpravy mezi Východem a Západem	396
2.4.1	Nové impulzy katolických misíí	396
2.4.2	Počátky protestantských misíí	406

3.	VNITŘNÍ ŽIVOT A NAUKA	409
3.1	Liturgie v době pietismu a osvícenství	409
3.1.1	Katolická liturgie mezi barokní zbožností a osvícenskou racionalitou	409
3.1.2	Křesťanský kult v protestantském prostředí	413
3.2	Barokní zbožnost a osvícenská kritika	418
3.3	Duchovní život v době baroka a osvícenství	434
3.3.1	Nesnadná cesta katolické spirituality	434
3.3.2	Mezi pietismem a racionalitou – snaha o probuzení protestantské ortodoxie	443

3.4	Teologické a filozofické myšlení na prahu osvícenství	454
3.4.1	Katolická teologie v boji proti osvícenství	455
3.4.2	Protestantská ortodoxie a obnovné proudy	460
3.4.3	Osvícenství a protestantská teologie 18. století	467

SUMMARY	475
----------------------	------------

SEZNAM VÝBĚROVÉ LITERATURY	477
---	------------

JMENNÝ REJSTŘÍK	481
------------------------------	------------

VĚCNÝ REJSTŘÍK	495
-----------------------------	------------

Úvod

Po více než čtyřech letech vychází druhý díl *Církevních dějin*, který je vymezen časovým obdobím sahajícím od počátků protestantské reformace až po předvečer Velké francouzské revoluce. Zatímco vyličení raně křesťanských a středověkých dějin církve, o něž jsme se pokusili v prvním díle, umožňovalo uchovat důraz kladený na univerzalitu církve, která se až do sklonku 15. století vnímala jako jednotný organismus, reformační zlom vnesl do církevního života značný pluralismus. Vedle katolické církve se rychle utvořily velké protestantské skupiny, stejně jako menší křesťanské odnože a individualizované komunity, jež se rozešly s majoritní společností. Tyto změny jsme museli zohlednit. Stylem práce, probíranými tématy i celkovou strukturou textu jsme se snažili zachovat postup uplatněný v prvním díle, s ohledem na specifika reformačního a poreformačního období jsme však byli nuceni přistoupit k několika modifikacím. Naší ambicí bylo překročit katolický či protestantský pohled na církevní dějiny a poprvé v české historiografii nabídnout komplexní syntézu církevních dějin, která neopomíjí žádnou z důležitých skupin církevní novověku. Právě šíře materie a množství rozličných témat, která jsme se snažili poctivě a neustranně uchopit, zapříčinily delší časový odstup od prvního dílu *Církevních dějin*. I tak zůstalo bezpochyby mnoho problémů a oblastí nepovšimnuto, respektive zmíněno jen v základním diskurzu.

Metodologickým východiskem naší práce bylo přesvědčení, že na dějiny lidské společnosti je třeba nahlížet ve velmi širokém kontextu a neklást umělé hranice mezi politické, hospodářské, kulturní i náboženské dějiny. Doufáme proto, že se nám podařilo představit základní momenty novověkých dějin s akcentem položeným na křesťanské náboženství, ale stále jako součást jediného a provázeného procesu. Novověk, u nějž se tak často zdůrazňuje počátek postupného oddělování státu a myšlení od náboženských a církevních determinací, nelze v plnosti pochopit bez vzhledu do celkové duchovní atmosféry dobové proměny. Snad právě naopak. Člověk ztrácel svoje dosavadní pevné životní zakotvení a o to více si musel klást zásadní otázky týkající se životních jistot. Bůh a církve přestali být samozřejmostí a lidská individualita se musela otevřít odvaze hledat nové odpovědi. Kdo tedy ignoruje a zanedbává hlubší pochopení náboženského kontextu společenských změn 16. až 18. století, nikdy tuto zásadní proměnu lidských dějin v celistvosti nepochopí.

Druhý díl *Církevních dějin* tvoří i navzdory zřejmým odlišnostem jeden celek s předchozím dílem. V mnoha pasážích předpokládá základní znalost raných a středověkých dějin křesťanské církve a odkazuje na probíraná témata či osobnosti, které již zpracoval první díl, aniž bychom považovali za nezbytné detailně rozebírat již zmíněné pojmy či problémy. Text i tak přesáhl svým rozsahem předchozí část a jen

díky benevolenci nakladatelství Grada bylo možné uchovat poměrně velkorysý pohled na rozličné aspekty církevního života, které by byly v opačném případě sotva zmíněny. S pokorou a optimismem věříme, že tak splácíme publikační dluh církevní historiografie, neboť i po mnoha letech stále postrádáme komplexní dílo, jež by mapovalo jak politicko-církevní vývoj jednotlivých denominací v novověku, tak rozvoj spirituality, liturgie, řeholního života či teologie. Snažili jsme se proto nevynechat žádnou z důležitých otázek církevních dějin a poskytnout čtenáři podrobnější přehled o nesmírně pestrém a dynamickém vývoji této části lidských dějin.

Publikace obdobně jako v předchozím případě hledá své čtenáře především u studentů vysokoškolských společenskovedních oborů, měla by však poskytnout potřebné penzum informací i studentům teologických či právních oborů. Budeme samozřejmě rádi, pokud naše kniha zaujme také širší veřejnost a všechny zájemce o hlubší poznání církve a jejího vývoje. Věříme, že budeme čtenářům vhodnými průvodci zejména tam, kde nejsou vzájemné souvislosti mezi jednotlivými oblastmi lidských dějin a myšlení zcela evidentní, a přispějeme tak k ucelenějšímu pohledu nejen na naši minulost.

*

Kniha je rozdělena na dva hlavní celky. První část se věnuje příčinám a průběhu evropské reformace a představuje důsledky změn 16. století jak v politicko-společenské oblasti, tak v jednotlivých projevech církevního života – misiích, bohoslužebné praxi, řeholním životě i filozoficko-teologickém myšlení. Snažili jsme se tento dějinný zlom pevně navázat na pozdně středověké předpoklady a prezentovat rozpad křesťanské jednoty jako vyústění mnohých tendencí, které rezonovaly v církvi i mimo ni již delší dobu. Přesto nelze hovořit o nutném procesu, což ilustruje schopnost katolické církve zahájit a prosadit vlastní regeneraci. Druhá část se zabývá vývojem směřujícím od konfesionalizace k dílčí toleranci a osvícenským myšlenkám, jež v předvečer vypuknutí revoluce ve Francii postavily jak před katolickou církev, tak před protestantské církve nové výzvy. Církevní dějiny tedy zůstávají pevně napojené na politické či myšlenkové změny evropské společnosti.

S ohledem na rozsah látky a k omezeným možnostem nalézt pro určité oblasti odpovídající tuzemskou, respektive českojazyčnou odbornou literaturu, na niž by bylo možné odkazovat, jsme se na rozdíl od prvního dílu rozhodli přistoupit k odlišnému způsobu odkazování na zdroje. Prioritou stále zůstává snaha upozornit na odbornou práci tuzemské provenience, popřípadě odborné zahraniční texty, jež byly do českého jazyka přeloženy, aby měl čtenář možnost doplnit poznatky studiem zdroje, který lze snáze dohledat v místních knihovnách a nakladatelstvích. Bohužel v řadě případů nebyla k dispozici žádná relevantní odborná práce, která by se konkrétním tématem zabývala, což nás přimělo k zásadnímu rozšíření odkazového a poznámkového aparátu rovněž o cizojazyčné publikace. Na prvním místě tedy stále zůstává poukaz na příslušný text v českém jazyce, byť by byl rozsahem či kvalitou omezený, a následně přistupujeme k jeho doplnění o zahraniční práci. Tento postup se tak vrací ke standardní metodice a umožňuje získat větší přehled o dané otázce.

Předchozí poznámka se dotýká hlubšího problému, který jsme zmiňovali v základním nástinu již při vymezení cílů prvního dílu a jenž se zásadně nezměnil ani v okamžiku vydání dílu druhého. Česká církevní historiografie zůstává v případě obecného pohledu na vývoj církve stále poměrně chudá, respektive omezená na několik cizojazyčných překladů a dílčí studie ke konkrétním problémům. Dostupné práce jsou většinou již staršího data a logicky nemohou zohledňovat výsledky bádání moderní doby, jiné zase zůstávají pevně spojené s konfesními východisky jejich autorů. Tato základní charakteristika platí z katolického hlediska především pro *Dějiny katolické církve* Jaroslava Kadlece, v menší míře také pro *Malé církevní dějiny* Augusta Franzena či *Dva tisíce let dějin církve* Rolanda Fröhliche. V této souvislosti je však třeba připomenout, že citelný problém těchto zpracování tkví především v nevyváženém výběru priorit, na něž autoři kladou důraz, či ve velmi omezeném až zkratkovitém pohledu na prezentovaná témata. Navzdory těmto omezením však případný zájemce může nalézt několik dalších přehledů (např. Günter Stemberger a kol. *2000 let křesťanství*, Peter Pawlowsky *Křesťanství v proměnách dvou tisíciletí* či Stephen Tomkins *Stručné dějiny křesťanství*), popřípadě využít práce přesahující úzká odborná východiska (kupř. *Dějiny křesťanství* Paula Johnsona).

Po technické stránce jsme zůstali věrni rozčlenění textu do tří úrovní. Základ tvoří hlavní dějové vylíčení probíraných témat, které by mělo čtenáře přehledně zasvětit do problematiky. Tam, kde se nám to jevílo jako vhodné a žádoucí, jsme připojili doplňkové pasáže, v nichž se daná otázka konkretizuje na vybraném příkladu či se více rozebírají například prosopografické a teologicko-filozofické detaily. Tyto pasáže jsou v textu i graficky odlišeny menší velikostí písma. Třetí úroveň tvoří pramenné citace z vybraných dokumentů, které jsme považovali za vhodnou ilustraci k lepšímu pochopení řešených témat. Tyto výtahy z pramenů jsme graficky zvýraznili orámováním. Opět jsme se snažili o přebírání již existujících překladů pramenů tam, kde existoval relevantní překlad do českého jazyka. V mnoha případech to však nebylo možné či vhodné, proto je uvedená pramenná citace přeložena z originálu. Samotný text jsme se důsledně snažili pro větší přehlednost obsahově členit trojím způsobem. Úvodní kapitoly jednotlivých knih jsou věnovány politickým a společenským aspektům, následují kapitoly akcentující organizační a strukturální pohled na křesťanské církve a konečně poslední část se soustředí na ideové, intelektuální a kulturní aspekty.

Poslední důležitá poznámka směřuje k obsahu. Pozorný čtenář nepřehlédne, že se zaměřujeme hlavně na západní církevní prostředí, které vychází z latinských kořenů, zatímco východní křesťanství je opomenuto. Důvody této skutečnosti jsou více organizačního a technického charakteru, než že by se jednalo o zamýšlený koncept. Bohužel se nepodařilo včas dokončit příslušné pasáže k východní křesťanské tradici, které by svým rozsahem a hloubkou zpracování vytvářely srovnatelnou část s latinským prostředím. Mnohem významnější problémy byly však spojeny s rozsahem knihy. Stávající rozsah publikace výrazně přesáhl původní ediční cíl a včlenění dalších tematických kapitol již nebylo za daných okolností možné. Církevní dějiny

východních křesťanských skupin proto budou předloženy až v připravovaném třetím díle, byť to zcela nezapadá do doposud spíše chronologicky strukturovaného postupu práce.

*

Na závěr bychom chtěli vyjádřit vděčnost nakladatelství Grada Publishing, které trpělivě tolerovalo opakující se odkládání konečného dokončení díla. Konkrétně děkujeme šéfredaktorce redakce společenskovědních oborů Mgr. Gabriele Plickové, která nás v našem snažení podporovala a umožnila nám přistoupit ke zpracování knihy.

Dále děkujeme všem kolegům a spolupracovníkům za inspirující diskuse a upozornění, které nás motivovaly k dalšímu promýšlení zpracovávaných otázek. Za pečlivé a laskavé prohlédnutí textu a podnětné připomínky náleží poděkování panu prof. PhDr. Radku Fukalovi, Ph.D., a panu prof. PhDr. Jiřímu Mikulcovi, CSc.

Knihá I.

Evropa ve víru reformace

1.1 Rozpad křesťanské jednoty

Šestnácté století lze do značné míry charakterizovat jako období, v němž se koncentrovaly důsledky trendů předcházejících desetiletí – politických, sociálních, ale i náboženských. Evropu začalo utvářet soupeření dvou silných bloků, španělsko-habsburského a francouzského. Náboženství se definitivně stalo pevnou součástí politické ideologie a za těchto okolností se velmi vzdálil cíl, o který po celý středověk usilovalo reformní hnutí latinské církve: udržet otázky víry a morálky mimo světské zasahování. To vše se navíc odehrávalo za mimořádně dynamické sociální transformace. Její podstatou byl stále se prohlubující konflikt mezi šlechtou, která chtěla obnovit své postavení a práva otrěsená konflikty a krizemi 15. století, a venkovským a městským obyvatelstvem, jež svoje reformní cíle obvykle vyjadřovalo prostřednictvím nábožensko-mravního slovníku a dovolávalo se „Božího zákona“. Ruku v ruce s tím postupoval další rozpor. Na jedné straně stál humanistickou filozofií probuzený důraz na lidskou individualitu a osobní prožitek, stejně jako kritické myšlení a rozvoj vzdělanosti. K prohlubování lidského vědění již nedocházelo převážně spekulativní dedukcí, ale empirickou analýzou. Na straně druhé bylo možné sledovat nárůst pověřivosti, čarodějnictví a různých projevů lidové zbožnosti, ale také nevázanosti, proti kterým začala církev uplatňovat tvrdou, často necitelnou inkviziční praxi. Odtud nebylo daleko ke zneužití a honům na čarodějnice, které však jen vytvářely jinou realitu a vzbuzovaly nechuť a odpor. Myšlenka zesílení kontroly soukromého života se tak v církevních kruzích objevovala stále častěji.¹

Máme-li na mysli konkrétní historicko-sociální předpoklady vzniku evropské reformace, upoutá naši pozornost především Svatá říše římská, hlavně její německá část. Zatímco Francie či Španělsko dospěly k monarchické centralizaci a uplatnění svrchované panovnické moci nad celým teritoriem státu a všemi jeho obyvateli, vývoj v Německu byl komplikovanější.² Nemožnost prosadit zásadní ústavně-správní reformu tu ve výsledku vedla k rozhodujícímu oslabení císařské moci ve prospěch kurfiřtů

¹ Přehledně tuto problematiku shrnuje Fontana, J. *Evropa před zrcadlem*. Praha: NLN, 2001, s. 85–101.

² Z nepřehledné literatury k tomuto tématu, jež odráží dlouhou a často kontroverzní diskusi, lze doporučit alespoň dvě souhrnné publikace: Krieger, K.-F. *König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter*. München: Oldenbourg, 2005 a Prietzel, M. *Das Heilige Römische Reich im Spätmittelalter*. Darmstadt: WBG, 2004. V češtině lze doporučit práci Vorel, P. *Říšské sněmy*

a knížat. Teritoriální rozdělení říše se stalo faktorem prohloubení protikladu mezi svrchovanou mocí a vládci. Pokud nějaká státní modernizace probíhala, pak právě uvnitř těchto dynasticko-územních celků, což ovšem často vyvolávalo nepříznivou reakci měst a drobné šlechty, ale i venkovanů hájících svá stará práva a dovolávajících se panovnické ochrany.

Všudyprítomné napětí prohlubovaly problémy církve. Na vině byl především Vídeňský konkordát (1448), který říšské stavy odmítly akceptovat a jenž dával papežství poměrně velký prostor k uplatňování vlastních představ při obsazování uvolněných prebend a dovoloval vyvíjet na říši citelný finanční tlak.³ Dohoda představovala revizi výsad pro „německý národ“ získaných v Kostnici a Basileji, takže vyvolávala odpor. Stížnosti (*Gravamina nationis germanicae*) putovaly v hojném počtu na papežský dvůr a kritizovaly bezuzdné finanční vysávání německého lidu. Mnohem podstatnější však bylo, že se k nim hlásila nejen města, ale také knížata, a dokonce i mnozí vysocí církevní hierarchové, takže se v říši rychle vytvářelo veřejné mínění elit, kritické k oficiální církvi.

Prvními známými texty tohoto druhu jsou *Mohučský libellus* neznámého autora a *Návrhy* mohučského arcibiskupa Jakuba I. z roku 1451. Na něj pak navazuje kritické stanovisko provinční synody roku 1455. Obsahuje 13 článků žádajících nápravu poměrů, které měly být předloženy papeži. Ještě rozsáhlejší jsou frankfurtská *Avisamenta* (1456), k nimž se připojili všichni kurfiřti kromě trevírského a arcibiskupové ze Salcburku, Brém a velké množství kapitul. Lze je proto považovat za skutečná *Gravamina*, na něž navázala podobná stížnost, vydaná říšským sněmem roku 1458. Do konce století vznikly spontánně ještě články z Koblence (26 tezí) a Mohuče (31 tezí). Od vlády císaře Maxmiliána I. (1486–1519) se stížnosti staly pravidelnou náplní všech říšských sněmů a sám císař je začal využívat k politickému nátlaku na papežskou kurií. Roku 1510 dokonce pověřil Jakuba Wimphelinga vypracováním projektu církevní reformy. Schlettstattský rodák předložil dobrozdání, v němž upozorňoval na materiální škody, které Řím svými finančními požadavky Německu působí. V okamžiku Lutherova vystoupení byla situace velmi napjatá: říšský sněm, který se konal roku 1518 v Augsburgu, právě poukazem na *Gravamina* odmítl přispět k financování protitureckých válek.⁴

Dalším impulzem, jenž vnášel do německého prostředí neklid, byla prakticky permanentní debata o říšské reformě, jež by překonala historickou územní roztržitost a posílila autoritu celoríšských institucí. Na potřebě provést změny, které by

a jejich vliv na vývoj země Koruny české v letech 1526–1618. Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, 2005.

³ Viz Suchánek, D. – Drška, V. *Církevní dějiny. Antika a středověk*. Praha: Grada, 2013, s. 365–366.

⁴ Wolgast, E. *Gravamina nationis germanicae*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 14. díl. Berlin: de Gruyter, 1985, s. 131–133.

ze středověkého císařství učinily moderní raně novověký stát, se shodovali všichni. Diametrálně rozdílné však byly konkrétní představy o rozsahu a podobě takových změn. První významnější projekt předložil na přelomu let 1433 a 1434 filozof a teolog Mikuláš Kusánský. Jeho *De concordia catholica* vycházela z přesvědčení, že současný neklid v říši je způsoben jejím stavovským charakterem. Současně stavěla na konciliární teorii, jež zvolna degenerovala, a říšském správním historickém tradicionalismu. Mezi další důležité, leč neuskutečněné projekty patří *Reformatio Sigismundi* z konce vlády Zikmunda Lucemburského, vyslovující se dokonce pro sekularizaci církve, nebo *Landfriedsordnung* z roku 1442. Vážnější pokusy v tomto duchu (omezení domácích válek, regulace zástav, ochrana kupců, rolníků, organizace celoněmeckých institucí jako např. říšské kanceláře a říšského soudu) učinil až Maxmilián I. na říšských sněmech ve Wormsu (1495) a Augsburgu (1500).⁵

Nový císař Karel V. (1519–1556) a Martin Luther tak prakticky současně zahájili své veřejné vystupování v prostředí plném očekávání, ale i protikladů. Řada problémů, jak politických a správních, tak církevních i teologických, byla nakousnuta, nikoliv však dořešena, přičemž se zdaleka nedá říct, že konečná očekávání byla stejná nebo podobná u všech skupin obyvatelstva. Uspořádání říše a snaha vyřešit naznačené konflikty proto zásadním způsobem ovlivňovaly další průběh německé reformace.

Na rozdíl od ní švýcarská reformace probíhala ve zcela jiném sociálním prostředí. Jestliže Luther spojil své učení s teritoriálním knížecím státem, pak Zwingliho (a Kalvínovo) učení reagovalo na měšťanské prostředí, jeho religiozitu a organizačně se orientovalo na město. Z tohoto hlediska lze proto hledat styčné prvky s obdobným procesem v některých říšských městech,⁶ historické okolnosti a předpoklady tohoto procesu však byly odlišné. Tzv. Staré Spříseženestvo (*Confederatio helvetica*) vzniklo na konci 13. století, kdy tři horské kantony – Uri, Schwyz a Unterwalden – uzavřely dohodu o vzájemné podpoře zvanou *Spolkový list*. Další formování Švýcarska se spojilo s úspěšným bojem proti Habsburkům, v jehož průběhu se prosazovala právní a správní svoboda kantonů vůči říši. Problematickou stránkou tohoto dění se stala paradoxně vojenská zdatnost Švýcarů, kteří se stali vyhledávanými žoldneři. Tragédií pak pro spolkové citění kantonů znamenala bitva u Marignana (1515), kdy najatí vojáci bojovali v řadách francouzského i habsburského vojska a stanuli proti sobě. Od tohoto okamžiku se začala prosazovat myšlenka švýcarské neutrality a ukončení expanze.⁷

⁵ Mühlen, K.-H. zur. *Reformation und Gegenreformation*. 1. díl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, s. 8–9; Boockmann, H. Zu den Wirkungen der „Reform Kaiser Sigismunds“. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 35, 1979, s. 514–541. Česky k tématu např. Rapp, F. *Svatá říše římská národa německého. Od Oty Velikého po Karla V.* Praha/Litomyšl: Paseka, 2007, s. 252–297.

⁶ Mühlen, K.-H. zur. *Reformation und Gegenreformation* 1, s. 87–90.

⁷ Podrobně k tomu Stettler, B. *Die Eidgenossenschaft im 15. Jahrhundert. Die Suche nach einem gemeinsamen Nenner*. Menziken: Markus Widmer-Dean, 2004.

Švýcarské kantonální uspořádání mělo svá rizika. Vzniklo za účelem udržení vnitřního míru a obrany jeho teritoria proti vnějšímu ohrožení. Zásadní se tak stal problém vlastní suverenity jednotlivých kantonů ve vztahu k uvedeným společným závazkům. Historicky platilo, že samostatnost každého z míst je odvozena nikoliv z existence spolku, ale od postoupených říšských práv a privilegií. Na druhé straně frankofonní kantony přirozeně tíhly k politice francouzského království. Jedinou spolkovou institucí přitom bylo společné zasedání kantonů (*Tagsatzung*), pověřené správou spříseženského majetku a jednáním s cizími mocnostmi.⁸ Je snadno představitelné, že konsenzuální stanovisko se mnohdy hledalo obtížné a reformační proces tento problém ještě prohloubil. Velká města jako Curych, Bern nebo Basilej se rychle přihlásila k novým interpretacím křesťanství, ale horské kantony naopak setrvaly u tradiční katolické konfese, což přinášelo závažné politické důsledky.

Za třetí tradiční těžiště reformace je pokládána tudorovská Anglie Jindřicha VIII. (1509–1547). Změny, které se uvnitř anglického království odehrály během jeho panování, však na jedné straně přesahují pouhou reformační problematiku a na straně druhé, z čistě teologického hlediska, je proces v církvi samotné obtížné označit jako reformaci. Historické kořeny tohoto komplexního přetvoření státu a církve je třeba hledat ve výsledku stoleté války a v následném vnitropolitickém střetu elit, známém jako „válka růží“.⁹ Vítězství Tudorovců významně posílilo panovnickou moc směrem k autoritativní vládě. Současně ovšem zvýraznilo národní charakter ostrovního státu, do jehož historického kulturního dědictví patřila jak tradiční zbožnost, tak odpor proti mocenskému zasahování římské kurie. Situaci v Anglii dokresloval osobitý právní systém, zejména tzv. *common law*, vystavěný na precedenčních výrocích nezávisle vnímaných soudů, a *Magna charta libertatum*, zaručující nezpochybnitelné osobní svobody.

K tomu aktuálně přistupoval růst ekonomického významu měšťanstva, jehož vliv se začal vyrovnávat tradičním církevním a šlechtickým elitám, zasaženým válkami růží. Z prostředí třetího stavu vyšel například kardinál Wolsey, ale také první kritikové ostrovních náboženských poměrů. Pro anglickou reformaci platí, že mohla čerpat nejen z renesanční a humanistické inspirace, ale rovněž z ohlasu počínajícího luteránství. K protikladům anglické reality však patřilo, že vysoká církevní hierarchie i panovník zůstávali dlouhou dobu neteční k dění na kontinentě a zachovávali Římu přísně loajální a konzervativní stanovisko. Církev tu do velké míry respektovala počáteční názor Jindřicha VIII., který se stavěl k reformaci odmítavě a spisem *Obrana sedmi svátostí* si vysloužil pochvalu papeže Lva X. a titul „Obránce víry“.¹⁰

⁸ Aubert, J.-F. *Petite histoire constitutionnelle de la Suisse*. Bern: Francke, 1974; Domeisen, N. *Schweizer Verfassungsgeschichte, Geschichtsphilosophie und Ideologie*. Bern: Lang, 1978.

⁹ K tomu Neillands, R. *Války růží*. Praha: Naše vojsko, 1994.

¹⁰ Srov. starší, ale přehlednou práci Lacey, R. *The Life and Times of Henry VIII*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1972.

Krise tak vypukla na základě osobní situace krále. Jeho sňatek s tetou Karla V. Kateřinou Aragonskou byl typickou dynastickou aliancí své doby; Anglii měl přinést silného spojence na kontinentě proti Francii, jenže pro Jindřicha se postupně stával traumatem. Kateřina byla poprvé provdána za jeho bratra Artura a budoucí král ji převzal jako „politické dědictví“ po smrti staršího sourozence. Když jim však postupně zemřeli tři synové a dvě dcery, a jediným potomkem svazku se Španělkou zůstala dcera Marie, král znejistěl. Začal mít pochybnosti o křesťanské morálnosti manželství a současně vzplanul touhou k mladé Anně Boleynové, jíž stárnoucí a churavějící Kateřina nemohla konkurovat.¹¹ Lze snadno pochopit, že královy následující kroky byly diktovány na jedné straně osobní zaujatostí, na straně druhé snahou dát zemi mužského potomka a zabránit domácímu konfliktu, na který měli všichni ještě čerstvé vzpomínky. I z tohoto důvodu nemůžeme proto hovořit o zásadní proměně státu, avšak pouze o „pragmatické“ reformaci.

1.1.1 Teologicko-filozofické a vzdělanostní předpoklady reformace

Bylo by omylem hledět na reformaci jako na fenomén podmíněný pouze společensko-historickými okolnostmi, popřípadě specifiky jednotlivých zemí.¹² Jakkoliv se však moderní diskuse pohybuje mezi snahou vidět v ní vrchol středověké zbožnosti či naopak důsledek její krize, shoda panuje v přesvědčení, že se jednalo o dlouhodobý proces, začínající možná na počátku 12. století. Přes všechny problémy reformace nelze jednoduše tvrdit, že na přelomu 14. a 15. století krystalizoval konflikt mezi oficiální církví a laickou veřejností. Současně ale není možné pominout řadu indicií, jež potvrzovaly pouze formální přístup věřících k výkonu náboženských povinností a obřadů. Máme zajisté co dočinění s jistou vnějškovostí, kterou lze přirozeně považovat za známku křehkosti víry. Podobně se můžeme vyjádřit o vstupu do řeholních společenství či uzavírání manželství. Vnější tlaky tu patrně v drtivé většině případů znamenaly silnější impulz než zbožnost či osobní rozhodnutí.¹³

Do podobné situace se dostaneme, začneme-li uvažovat o síle a stabilitě křesťanského učení. Na první pohled je situace okolo roku 1500 optimistická – působením inkvizice a systematickým tlakem jako by hereze vymizely. Příklad švýcarského reformátora Viléma Farela († 1565) však vede k opatrnosti. Kazatel působící v Curychu,

¹¹ Nejnověji Appel, S. *Heinrich VIII. Der König und sein Gewissen. Eine Biographie*. München: C. H. Beck, 2012, popř. česky Weirová, A. *Jindřich VIII. Král a dvůr*. Praha: BB/art, 2013, s. 141–202.

¹² Tendence patrná v marxistické literatuře, srov. např. Hroch, M. *Buržoazní revoluce v Evropě*. Praha: Svoboda, 1981.

¹³ Rapp, F. *Církev a náboženský život Západu na sklonku středověku*. Brno: CDK, 1996, s. 244–246.

Bernu a Basileji dokázal získat pro své učení stoupence valdenství, a dokonce je přesvědčil o finanční podpoře pro nový překlad *Bible*.¹⁴ Jedná se o jeden z klasických příběhů, který svědčí o několika okolnostech. Zaprvé, že organizované hereze dokázaly dlouhodobě přežít v utajení a uchovaly si svou tradici. Zadruhé, jejich členové disponovali dostatečným jměním, takže je nemůžeme považovat za hnutí na okraji společnosti. A zatřetí, reformace těžila jak z jejich nauky (nebo se jí nechala ovlivnit), tak z hmotné podpory. Existenci podobné vazby lze identifikovat i u Kalvína a též mimo alpský prostor. Můžeme se domnívat, že se jednalo o celkem běžnou záležitost. Na britských ostrovech vyvíjeli předreformační úsilí lollardi, a to celkem veřejně. Jejich činnost se soustřeďovala především na vzdělávací akce, jako bylo roznášení knih či četba a výklad Písma. Vznikaly tak čtenářské kroužky pod vedením vzdělaných laiků, čímž se ovšem přirozenou cestou potlačovala role kněžství. Kontakt s protestantismem, tentokrát převážně luteránským, tu vedl k analogickým procesům jako v případě valdenských. Počáteční rozpoznání rozporů a rozdílů nakonec nezabránilo postupnému přibližování obou skupin; otázkou v tomto případě zůstává, zda a do jaké míry jim vyhovovala z jejich hlediska umírněná anglická reformace. Některé indicie naznačují, že nikoliv, poskytli však „alžbětinské církvi důležitou emocionální oporu“.¹⁵ O vzájemném etickém a částečně věroučném ovlivnění je možné uvažovat rovněž v případě luteránství a českého utrakvismu.¹⁶ Lze tak v zásadě souhlasit s jednou z ústředních tezí Malcolma Lamberta, že „středověká hereze se rozpustila v protestantské reformaci“.¹⁷

Neznamená to však, že by hereze byla inspirací reformace. Sledujeme-li kritiku, která reformaci předcházela, je zřejmé, že nečerpala z teologického odkazu valdenství, lollardství či husitství. Měla konkrétní zaměření a reagovala na současnost – jádrem problému byla zejména odpustková praxe a morálka duchovních, tedy konflikt mezi obsahem a jeho odcizením ve prospěch náboženského formalismu a vnějškovosti. Spása postavená na skutcích vedla na přelomu středověku a novověku k novému vzednutí projevů náboženského cítění; do účasti na mších, poutích, přijímání, zpovědích a na dalších svátostech se však nepozorovatelně vmísil princip pragmatismu a účelového očekávání. Lidé vykonávali předepsané povinnosti v naději jakési Kristovy „protislužby“ a totéž se promítalo i do uctívání relikvií či svatých, až se někdy hovoří o nebezpečí modloslužebnictví a hierarchizovaného vnímání nebeského panteonu, kde každý jeho příslušník působí jako malé, autonomní božství. To už znamenalo vážnou deformaci původní nauky.

¹⁴ Lambert, M. *Středověká hereze*. Praha: Argo, 2000, s. 519.

¹⁵ Tamtéž, s. 522–535, popř. O'Day, R. *The debate on the English Reformation*. London / New York: Routledge, 1986, s. 16–30.

¹⁶ Molnár, A. *Na rozhraní věků. Cesty reformace*. Praha: Kalich, 2007, např. s. 14–41.

¹⁷ Lambert, M. *Středověká hereze*, s. 549.